

UNIVERSITAT POMPEU FABRA



*Catalunya i Europa:
entre el passat i el futur*

Josep Fontana i Làzaro

*Lliçó inaugural del
curs acadèmic 1992-93
29 de setembre de 1992*

"CATALUNYA I EUROPA: ENTRE EL PASSAT I EL
FUTUR"

LLIÇÓ INAUGURAL DEL CURS ACADÈMIC 1992-93 DE
LA UNIVERSITAT POMPEU FABRA, PRONUNCIADA PEL
PROFESSOR JOSEP FONTANA I LÀZARO

Sovint es pensa que els historiadors ens ocupem exclusivament del passat, i no és pas veritat. Ens ocupem de la trajectòria de l'home i de les societats humanes i la sola manera de fer-ho, la sola manera de poder-ne estudiar l'evolució, és examinar-los en un arc temporal que, perquè tingui prou gruix, cal que arrenqui del passat. Allò que ens proposem, però, és entendre el present en què vivim i ajudar d'altres a entendre'l, la qual cosa explica que al dessor dels fets del passat en què se'ns veu treballar hi hagi uns problemes que són d'avui, i unes preocupacions que compartim amb la resta dels homes i dones del nostre entorn. Per aquesta raó voldria parlar, amb la brevetat que escau a aquest acte, d'un tema en el qual estic treballant darrerament, no pas per participar en cap commemoració ni centenari, sinó mirant endavant, cap a l'any 1993 i cap al futur proper. Em refereixo a Europa i a la significació que una major integració europea pot tenir per a nosaltres els catalans.

Deixeu-me arrencar de l'origen, com li escau a un historiador. Quan comença a sorgir una idea d'Europa? Per als grecs de l'antiguitat no era altra cosa que el nom que identificava una divisió geogràfica, però no els homes que hi vivien. Aquests es distingien entre grecs i bàrbars: una paraula que designava els que no sabien parlar bé i que és en realitat una onomatopeia del balbuceig, semblant a les que podríem trobar, basades en el mateix so, en altres llengües, per exemple les catalanes barbotejar o babau (un mot, diu Coromines, creat

per la llengua “amb una arrel expressiva bab- que denota infantilisme i confusió en l'expressió, l'acció i el pensament”).

Per als romans la cosa era encara més definida. El món es dividia entre l'Imperi i la resta. I això afectava fins i tot la seva visió geogràfica. Si els grecs havien parlat de les tres parts de la Terra, Plini diria que era més apropiat dividir-la en dues tan sols, ja que Europa contenia tot el que hi havia de bo i havia criat “**el poble vencedor de totes les nacions**”. Les coses no van canviar amb el cristianisme, que continuaria la concepció dualista de l'Imperi -el món es dividia ara entre la cristiandat i els infidels- i també la seva aspiració d'acabar englobant la humanitat entera.

L'Imperi d'occident va enfonsar-se, no solament a causa de l'empenta d'uns nouvinguts, qualificats igualment de bàrbars, sinó també de la resistència interior d'uns pobles autòctons, diguem-ne si voleu “indígenes”, que havien estat assimilats de manera superficial. La vella història tradicional que deia que “els bàrbars” van feu caure l'“Europa romana” i van iniciar un mil.lenni d'obscuritat i estancament -una “edat mitjana” que separava la civilització clàssica de la represa del Renaixement- s'equivocava en això. Perquè ha estat justament en aquests mil anys que la població europea s'ha multiplicat, que els cultius han conquerit les terres al nord dels Alps i que les ciutats han prosperat arreu del continent. Ha estat també aquesta l'època en què un conjunt de pobles diversos han après a conviure i a relacionar-se i han encetat una via de desenrotllament pròpia que acabaria duent aquestes petites comunitats a superar tots els imperis. És l'època en què ha nascut Europa, entesa no solament com un tros de terra, com una part del món, sinó com una comunitat humana que té uns trets comuns diferenciadors.

Els mapes del segle XIV revelen ja aquests canvis. L'atlas català de 1375 ens mostra una Europa plena de noms de països i de ciutats desconeguts a l'antiguitat. Els trobem al centre i l'est del continent (Praga, Buda, Cracòvia, Polònia...), però també al Bàltic i a Escandinàvia: Noruega, Suècia, Godancs - com escriu, prou fidelment, per Gdansk-, Riga... Es un món nou, l'estructura fonamental del qual consisteix en una trama urbana que s'agrupa i articula en unitats territorials presidides per un nucli major, envoltat per poblacions de segon, tercer i quart ordre que tenen amb la seva “capital” una estreta relació d'interdependència.

Cap al 1300 Europa estava integrada per un conjunt d'aquesta mena d'unitats regionals que venien a tenir una població entre un milió i mig i tres milions d'habitants. No hi havia aquí ciutats tan poblades com al món islàmic o a la Xina, ni grans imperis que consumissin els recursos col·lectius, sinó una societat articulada, on les ciutats estaven integrades entre elles i amb el camp

que les envoltava de forma que afavoria l'avenç de l'agricultura i els progressos d'unes activitats industrials que farien possible que al segle XIII hi hagués una revolució en les tècniques del filat i del teixit que multiplicaria per quatre la producció per treballador.

Sobre aquestes regions s'han anat constituint uns estats de dimensions modestes, si els comparem amb els del món islàmic o de l'Orient, els sobirans dels quals disposaven d'uns recursos limitats -recordeu els problemes econòmics del nostre Jaume I, que ha de reclamar la dot de la nora per tal com té la cadira i l'escut reials empenyorats- i que depenien per això mateix de la prosperitat dels seus súbdits i havien d'esforçar-se a afavorir-la. Fou, al cap i a la fi, la necessitat de recursos la que els va obligar a governar pactant amb els diversos estaments agrupats en corts i engendrà, amb això, aquest clima de llibertat que estimularia el progrés de la societat europea molt més enllà del dels grans imperis que en aquests segles medievals encara la superaven llargament.

Així ha nascut Europa. Sobre les arrels d'unes cultures autòctones que mai no s'han esvaït del tot, enriquides amb les aportacions inicials de la cultura clàssica i del cristianisme, i, més endavant, amb les del món islàmic, amb la tecnologia de la Xina o, més tard encara, amb les aportacions d'Amèrica, que convé de no minimitzar. S'ha dit, parlant de la Grècia clàssica, que **“l'autèntic ‘miracle grec’ ha estat el d'un poble plàstic, prompte a rebre totes les influències i a enriquir-se gràcies al contacte amb els pobles que havien arribat abans que ell a un grau superior de civilització”**. El mateix pot dir-se d'Europa. Allò que la distingeix és justament la seva extraordinària capacitat d'integrar avenços culturals diversos, de combinar-los per crear unes realitats noves que superen en molts aspectes la suma dels elements constituents originals. La tècnica de la impressió amb tipus mòbils pot haver-nos arribat de la Xina, on s'utilitzava fa mil anys, però a l'imperi xinès no va haver-hi mai l'estímul per a l'extraordinària expansió que el llibre ha tingut entre nosaltres des de fa cinc-cents anys.

Potser alguns pensin que postular com a característica d'Europa una capacitat excepcional per a la hibridació sigui minimitzar-ne la condició creativa. No és pas veritat. Perquè no s'ha limitat a assimilar el que rebia de fora, ni s'ha acontentat amb perfeccionar-ho, sinó que ho ha transformat en noves troballes que no haurien sorgit altrament de cap de les línies d'evolució que reunia i fecundava. Deixeu-me posar un exemple planer i quotidià que ho faci més entenedor. Al segle XVII hi havia a Anglaterra una família de jardineros, els Tradescant, que cultivaven plantes portades d'arreu del món per tal d'estudiar-ne l'aclimatació. Als seus jardins hi van anar a parar, per aquesta raó, un arbre procedent de Pèrsia i del Llevant, el Platanus orientalis, i una

altra espècie portada de les terres nord-americanes de Virgínia, el Platanus occidentalis. D'aquesta manera va poder produir-se una hibridació que difícilment s'hauria realitzat mai a la natura, separades com eren les dues varietats per milers de quilòmetres de terra i per un oceà, i el resultat fou un tipus d'arbre nou, el plàtan que avui veiem als nostres carrers, que va resultar molt més fort i, sobretot, molt més resistent als fums, a la pol·lució i als sòls urbans, la qual cosa explica que des del segle XIX s'estengués per tot el món industrial i que sigui avui l'arbre per excel·lència de les nostres ciutats, aquell a què podem fruir d'una mica de verd, una ombra a l'estiu i un aire més pur. I no em digueu que això va ser fruit de la casualitat, perquè aquesta és una mena de casualitat que no s'hauria produït sense l'afany d'explorar i el gust per l'experimentació dels europeus.

Igual que he parlat d'arbres, podria haver parlat d'idees, ja que les coses s'han esdevingut de manera semblant en aquest terreny. Nosaltres mateixos en som un bon exemple. Catalunya, que va créixer i engrandir-se en un ric aiguabarreig de corrents, és una mostra de la fecunditat d'aquesta forma d'hibridació. La nostra història s'ha desenrotllat en la cruïlla de tres grans camins: el que ens uneix amb els altres països ibèrics, el que pel sud de la França actual (per terres occitanes de parla i destí germans) porta cap al centre i el nord del continent, i el tercer, que s'endinsa en la Mediterrània i ens enllaça no solament amb altres ribes europees, sinó amb el nord d'Àfrica i l'Orient proper. Som, per la diversitat de les nostres arrels, un poble amb uns fonaments d'una riquesa excepcional, i això explica, a la vegada, la força de la nostra personalitat i la importància del que hem aportat a la cultura europea.

Penseu, per exemple, en el que s'acostuma a anomenar el "renaixement del segle XII". En els seus orígens, un dels protagonistes essencials d'aquesta represa ha estat Gerbert d'Aurillac, més endavant papa amb el nom de Silvestre II, considerat per alguns com l'home més notable del seu temps. Gerbert era un monjo de Cluny que va venir a estudiar a Catalunya i que als nostres monestirs hi va aprendre les ciències desenrotllades al món islàmic i portades pels mossàrabs a Ripoll. De retorn a Reims, va difondre per la resta d'Europa l'ús dels numerals d'origen indi, que encara avui anomenem àrabs. De la transcendència d'aquesta aportació de la ciència de l'Orient, arribada al nostre continent per la intermediació de Catalunya, poden donar-ne idea aquestes paraules escrites recentment per un científic anglès: "el sistema indi de comptar ha estat la més afortunada innovació intel·lectual que s'hagi fet mai al nostre planeta. S'ha estès i ha estat adoptat gairebé universalment, molt més encara que les lletres de l'alfabet fenici que usem. Representa allò que més s'apropa a un llenguatge universal".

Aquesta i altres aportacions van ser possibles gràcies al caràcter obert de la nostra societat i de la nostra cultura, que ens facilitava l'intercanvi, no solament de mercaderies sinó també d'idees, amb els musulmans. A l'Orient no hi hem anat solament com a guerrers -jo diria que aquesta és la part més fugaç i menys important de la nostra presència- sinó sobretot com a mariners i comerciants que portaven a Alexandria i al Llevant les seves mercaderies (teixits catalans, però també de França i de Flandes) i en tornaven amb espècies i robes precioses. Al museu d'art de Cleveland hi ha un mantell de seda blava amb fils d'or, que es va teixir a Egipte al segle XIV amb seda duta de la Xina o del nord de Síria i amb or que devia venir de les llunyanes terres de Mali, a través de la ruta de les caravanes per on va viatjar, en la seva peregrinació cap a la Meca, aquell rei Mussa que va enlluernar el món medieval amb la seva riquesa. Aquest mantell va vestir una imatge d'una església propera a València durant més de cinc-cents anys.

Convé tal vegada recordar que hem estat nosaltres els que hem ensenyat a l'Europa del segle XIV la realitat de l'interior d'Àfrica, com ho mostra aquell mateix atlas de 1375 a què abans em referia, on és representada la figura històrica del rei Mussa de Mali que ara mateix esmentava, **"lo pus rich e.l pus noble senyor de tota esta pertida, per l'abondànçia de l'or lo qual se recull en la sua terra"**, i on es retraten de manera realista els beduïns, **"gens qui són enbossats, que no.ls veu hon sinó los uyls, e van en tendes e fan cavalcades ab camels"**.

El que hi ha de més admirable en les descripcions d'aquest atlas és que, a diferència de tantes representacions medievals plenes de monstres i de meravelles, ací s'hi reflecteix un fidelíssim coneixement del món, d'un realisme que la major part dels mapes europeus no assolirien fins molt més tard. Recordeu, si no, les representacions d'homes sense cap (que tenen els ulls, el nas i la boca al pit), amb els peus a l'inrevés dels nostres (que és el que vol dir antípodes) o amb un sol peu gegantí, els cinocèfals amb cos humà i cap de gos i tantes altres estranyes monstruositats que poblaven els llibres de geografia dels segles XV i XVI, i en els quals continuarien creient molts europeus lletrats fins al segle XVIII.

Nosaltres coneixíem millor les terres d'Àfrica, perquè el món islàmic, a través del qual havien de produir-se forçosament els contactes, no ens ha estat solament un enemic, sinó també un veí amb el qual hem compartit moltes coses. De croats n'hi ha hagut arreu d'Europa; no s'esdevé el mateix amb homes com Ramon de Penyafort i Ramon Llull, que es preocupaven de fundar col·legis on poguessin estudiar-se les llengües orientals.

No penseu que d'aquesta convivència amb altres cultures en neixi una realitat mestissa i bigarrada. Ben al contrari, el resultat ha estat, com he dit abans, de reforçar la nostra personalitat i fer-la més definida. Tenim el cas de Ramon Llull, que va estudiar i ensenyar a París, va recórrer Itàlia, va viatjar per l'Orient i pel nord d'Àfrica, i que parlava el llatí i l'àrab. D'aquesta experiència n'ha nascut una obra filosòfica i literària de caràcter universal per l'amplitud de la seva visió, però que, a la vegada, ha elevat el català a llengua de cultura. O tornem a considerar aquest "atlas català" -així se l'anomena generalment- de què abans he parlat. És obra d'un jueu, Cresques Abraham, nascut a Mallorca i de nissaga mallorquina, "**pintor de brúixoles i mapamundis**" que va treballar per al rei Pere el Cerimoniós, el qual va concedir, tant a Cresques com al seu fill Jafuda -que en convertir-se al cristianisme adoptaria el nom de Jaume Ribes- el privilegi de la "familiaritat reial". Obra d'un jueu de Mallorca, aquest atlas de 1375, conservat com una joia a la biblioteca dels reis de França, té els seus textos escrits en el més "**bell catalanesc del món**", com diria Ramon Muntaner. I ja que parlem de Muntaner, deixeu-me evocar també aquest altre fill de la Mediterrània: nascut a Catalunya, havent viscut a Mallorca, Sicília i València, lluitat a Grècia (ell mateix ens diu que ha pres part en "**trenta-dues batalles entre de mar e de terra**") i governat l'illa de Djerba, prop de Tunis, pocs homes han sentit com ell l'amor per la pròpia llengua i han aconseguit d'expressar amb tanta força la consciència de la catalanitat.

Mediterranis ho hem estat fins no fa pas tant de temps, malgrat el llarg procés d'aprovincianament que hem sofert en els darrers segles. Un aprovincianament que es reflecteix fins i tot en el fet que molts entenguin la defensa de la nostra identitat cultural com un esforç per distingir-la de la castellana, en comptes de reivindicar l'àmplia riquesa universal dels nostres orígens. A començaments del segle XIX era freqüent que es fessin a Barcelona representacions, d'òpera o de teatre parlat, en italià o en francès. I quan el govern va manar que als teatres espanyols totes les obres es cantessin traduïdes a la llengua castellana, a Barcelona no en van fer cas i es va haver d'acabar donant-los un permís especial perquè prosseguissin les representacions en llengua original. A mig segle XIX, en plena florida del romanticisme, Joan Cortada, un dels nostres millors historiadors, escrivia en italià els textos d'unes òperes sobre temes medievals catalans que van estrenar-se al Liceu, com Gualtero de Monsonís o Arnoldo de Erill. Encara a començaments del segle XX era freqüent que els grans actors italians i francesos vinguessin a representar a Barcelona en la seva llengua per a un públic popular.

El nostre passat ens ensenya que si volem recuperar plenament la nostra identitat, ens hem d'esforçar a esdevenir cada vegada més europeus, tal com ho hem estat en altres temps. Hem de combatre el vici de limitar-nos a cultivar el nostre hortet aïllant-nos del món. Hem de deixar d'obsessionar-nos en la confrontació amb la cultura castellana o en la por d'una supervivència que si alguna cosa pot amenaçar és justament la recerca d'una eixorca puresa. Cal mirar endavant, obrir de bat a bat les finestres, i atrevir-se a assimilar tot el de fora que valgui la pena, transmutant-ho a la nostra manera per tal de fer-ho millor.

Hem d'aprendre d'Europa, està clar. Però potser també podem ensenyar-li - nosaltres que hem estat europeus des del començament; que en som, si em permeteu de dir-ho així, socis fundadors- el que sabem per la nostra experiència històrica. Que els pobles només creixen i progressen quan són oberts als corrents del món, i que s'empobreixen i decauen quan es tanquen a la defensiva, com Europa corre el perill de fer avui. Que les grans muralles no han servit mai per aturar elles soles els invasors, sinó que sempre ha calgut complementar-les amb un pacte amb els que vivien al defora, perquè altrament només han dut a l'empobriment i la degeneració dels pobles que els han confiat el seu destí, esdevenint voluntàriament assetjats, i han acabat lliurant-los indefensos a les mans dels seus enemics. Evocar la història del *limes* de Roma o de la muralla de Xina pot servir de motiu de reflexió per als alemanys, que després d'haver abatut un mur interior, sembla que volen edificar-ne un altre de més gran que els separi de la resta del món; i, més generalment, per a tots aquells europeus que esperen preservar la seva prosperitat fent-la inaccessible als habitants dels països pobres i que contempen insensibles l'ascens de la fam i la mort a gran part del planeta.

L'estudi del passat ens permet de veure més clar el present i de reflexionar sobre l'avenir. Analitzar la trajectòria d'Europa en la seva formació pot ensenyar-nos a triar amb més seguretat el rumb que ha de seguir, ara que inicia una nova i arriscada travessia. Nosaltres, a més, hem de cercar en aquest passat els senyals de la nostra identitat, que necessitem de conèixer per tal de construir-nos un programa per al futur. Ningú no ho ha expressat millor que Salvador Espriu, en uns versos dedicats a aquest atlas català de què us he parlat repetidament:

**“Però l'esforç humà mai del tot no s'esborra,
i vells mapes de terres, de mars, del firmament,
ens diuen com va ser de profund el domini,
el saber d'aquest poble del qual nosaltres som
legítims fills, hereus i servidors alhora:
del clos avui al lliure demà que guanyarem”.**

“Hereus i servidors”. Ve aquí les dues paraules que expressen el sentit d’aquest lligam necessari entre el passat i el futur. Als historiadors ens toca la funció de recordar els termes d’aquest llegat, per tal que tots plegats l’assumim conscientment. Però també, potser, d’explicar que aquest no és pas un missatge d’aïllament i egoisme; que, en lluitar per nosaltres i pel nostre esdevenidor, podem, i devem, fer-ho per tots els homes. Perquè, com va dir un altre poeta, en uns versos dedicats a Pompeu Fabra, la llibertat,

**“on sigui del món que és salvada, se salva
per al llinatge tot dels qui la volen guanyar”**.

Josep Fontana, setembre de 1992